

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In touch with the dead : early medieval grave reopenings in the Low Countries

Haperen, M.C. van

Citation

Haperen, M. C. van. (2017, May 16). *In touch with the dead : early medieval grave reopenings in the Low Countries*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/48880>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/48880>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/48880> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Haperen, M.C. van

Title: In touch with the dead : early medieval grave reopenings in the Low Countries

Issue Date: 2017-05-16

Samenvatting

In contact met de doden: vroegmiddeleeuwse heropende graven in de Lage Landen

In vroegmiddeleeuwse grafvelden uit heel Noordwest-Europa komen graven voor die na de begrafenis zijn heropend. De heropeningen, ook wel ‘post-depositionele interventies’ genoemd, vonden vaak plaats terwijl de grafvelden nog in gebruik waren. De deelnemers groeven kuilen in de graven, doorzochten, verplaatsten en fragmenteerden een deel van de inhoud, en namen een selectie van objecten en wellicht ook botten mee. Veel andere objecten en botten werden achtergelaten. Deze heropende graven worden vaak gezien als ‘verstoord’ omdat de originele inhoud niet meer intact is, waardoor ze minder bruikbaar zijn voor de gebruikelijke vormen van artefactgeoriënteerd onderzoek. Door de jaren heen is er desalniettemin veel interesse geweest voor deze graven en de post-depositionele interventies die zij ondergingen (Stoll 1939; Redlich 1948; Fremersdorf 1955; Sagí 1964; Christlein 1966; Koch 1973, 1974; Müller 1976; Roth 1977; Jankuhn et al. 1978; Pauli 1981; Lorenz 1982, Schneider 1983; Grünewald 1988; Dannhorn 1994; Beilner & Grupe 1996; Steuer 1998; Stork 2001; Knaut 1993; Codreanu-Windauer 1997; Aspöck 2005, 2011; Kümmel 2009; Van Haperen 2010, 2013, 2016; Zintl 2012; Klevnäs 2013, 2015, 2016a; Noterman 2016). Dit fenomeen wordt vaak als ‘grafroof’ geïnterpreteerd, een economisch gemotiveerde illegale praktijk. Nieuw onderzoek laat echter zien dat er ook heel andere verklaringen mogelijk zijn, zoals een cultus van voorouderreliken, wraakacties tussen begravinge groepen, en maatregelen tegen onrustige doden. De variatie aan meningen over de juiste interpretatie neemt toe naarmate het academische debat over deze praktijken zich ontwikkelt tot een volwaardige archeologische specialisatie en we meer kennis vergaren over de graven in kwestie. In dit on-

derzoek wordt gekeken naar gegevens uit de Lage Landen, een regio waar tot nog toe weinig onderzoek naar heropende graven is gedaan. Het onderzoeksgebied wordt vergeleken met Angelsaksisch Kent (Klevnäs 2013) en Duits Beieren (Zintl 2012). Dit zijn de enige onderzoeken voor deze periode en regio met een vergelijkbaar grote dataset en niveau van detail. In het interpretatieve hoofdstuk wordt gewerkt met scenario’s die het mogelijk maken om meerdere gezichtspunten naast elkaar te overwegen. Op deze manier hoop ik net als Leskovar (2005) de niet eenduidige aard van de data en de interpretaties zo eerlijk mogelijk weer te geven.

De graven

Voor dit onderzoek heb ik gekeken naar elf grafvelden uit Nederland en Belgisch Vlaanderen. Dit leverde gegevens op over 1169 inhumatiegraven en 201 crematiegraven. Het grootste grafveld was dat van Broechem, dat bestond uit 431 inhumaties en 65 crematies. Het kleinste grafveld was dat van Oegstgeest, dat bestond uit acht inhumaties en twee crematies. In al deze grafvelden zijn heropende inhumatiegraven gevonden. Er is geen bewijs voor het heropenen van crematiegraven, maar deze zijn moeilijker te bestuderen omdat zij gevoelig zijn voor tafonomische factoren zoals beschadiging door ploegen of boomwortels. Bij ten minste 208 van de onderzochte inhumaties was het duidelijk dat zij waren heropend. Wanneer de graven met een onduidelijke heropeningsstatus buiten beschouwing worden gelaten betekent dit dat ongeveer 41% van de graven in het onderzoeksgebied is heropend. De interventiepercentages varieerden sterk tussen de grafvelden, met het hoogste in Posterholt (59%) en het laagste in Lent-Lentseveld (16%). In sommige grafvelden waren grote verschillen tussen de heropeningspercentages van graven uit verschillende chronologische fases. Siegmund (1998: 237-238) vond vergelijkbare percentages bij zijn onderzoek van graven in het Duitse Rijnland. De aantallen heropende graven in de Lage Landen en het Rijnland vallen midden tussen

die in Duits Beieren en Angelsaksisch Kent. In de Beierse grafvelden vond Zintl (2012: 306) relatief hoge heropeningspercentages van meer dan 50%. In Kent daarentegen werden veel minder graven heropend. In de studie van Klevnäs (2013: 35) hadden de grafvelden met de meeste interventies heropeningspercentages van 8 tot 44%, met een gemiddelde van 21%. Op grafvelden met weinig post-depositionele interventies waren meestal slechts één of twee graven heropend.

De verschillen in heropeningspercentages tussen de grafvelden in het onderzoeksgebied houden waarschijnlijk verband met variaties in de tijdsperiodes dat zij in gebruik waren. De grafvelden met de laagste percentages beginnen relatief vroeg, zoals Lent en tot op zekere hoogte ook Wijchen, of relatief laat, zoals Dommelen. Sommige grafvelden met een langere gebruiksperiode, zoals Bergeijk en Posterholt, hadden zeer veel heropenede graven die dateren voor het einde van de zevende eeuw, maar slechts weinig die dateren in de laatste gebruiksfase in de late zevende tot achtste eeuw. In het algemeen kan gesteld worden dat de post-depositionele interventies in het onderzoeksgebied voornamelijk plaatsvonden in de late zesde en de zevende eeuw, met enkele vroege en late gevallen in de vijfde en de achtste eeuw. De graven lijken allemaal te zijn heropend terwijl de grafvelden nog in gebruik waren. Helaas is er onvoldoende gedateerd materiaal om de post-depositionele interventies onder te verdelen in verschillende fases. Behalve door veranderingen in heropeningspraktijken door de tijd heen, zijn de variaties in heropeningspercentages waarschijnlijk ook het gevolg van lokale voorkeuren, keuzes en daadkracht van de deelnemers. In 50 gevallen kon worden aangetoond dat de interventies plaatsvonden terwijl de grafkisten nog intact waren, terwijl in 56 graven de heropening plaatsvond nadat de kisten waren ingestort en vergaan. Dit betekent waarschijnlijk dat ongeveer de helft van de graven werd heropend binnen 35 jaar na de begrafenis, voordat de kist was vergaan, en dat de andere helft juist meer dan 35 jaar na de begrafenis pas werd heropend (Aspöck 2005: 251-252;

2011: 302-306) betekent dit dat ongeveer 50 graven werden heropend binnen 35 jaar na de begrafenis, en dat 56 graven meer dan 35 jaar na de begrafenis pas zijn heropend. In Beieren en Kent vonden Zintl (2012: 328) en Klevnäs (2013: 43-47) ook vele graven die werden heropend terwijl de houten kisten nog intact waren. De chronologie van post-depositionele interventies in Beieren en Kent is vergelijkbaar met die in Lage Landen. Ook hier lijken heropeningen tijdens alle fases van de Merovingische periode te hebben plaatsgevonden en het meest frequent te zijn te geweest van het einde van zesde tot in de zevende eeuw. In Kent begonnen ze mogelijk in de vroege zesde eeuw, waarna in de zevende eeuw het aantal toenam. De graven lijken allemaal heropend te zijn terwijl de grafvelden nog in gebruik waren (Zintl 2012: 301-304; Klevnäs 2013: 47-49). Er zijn interessante verschillen tussen de heropeningspercentages van graven met typische mannen- en vrouwengrafgiftten, en die met gender-neutrale objecten. Graven met mannenobjecten werden het vaakst heropend van alle groepen. De graven met de zogenaamde neutrale grafgiftten hadden de laagste heropeningspercentages. De gravers lijken zich dus bewust te hebben gericht op graven met genderspecifieke objecten en dan vooral op die met typische mannengrafgiftten. Vergelijkbare verschillen tussen mannen- en vrouwengraven zijn waargenomen in Kent en Beieren (Zintl 2012: 313-314; Klevnäs 2013: 42), hoewel de verschillen daar minder uitgesproken waren. Er kon slechts een klein aantal kindergraven worden geïdentificeerd in het onderzoeksgebied, maar het lijkt erop dat vooral die van adolescenten relatief zelden werden heropend. Kindergraven werden echter niet volledig gemeden door de gravers. Een vergelijkbaar patroon is waargenomen in Kent (Klevnäs 2013: 41). In Beieren werden kindergraven even vaak heropend als de graven van volwassenen (Zintl 2012: 312-313).

Heropeningspraktijken

Net als de begrafenisrituelen zelf lijken de vroegmiddeleeuwse heropeningen in Nederland, België, Duitsland en Engels Kent gro-

tendeels op een vergelijkbare manier te zijn uitgevoerd. Sommige vonden plaats wanneer een graf werd oversneden door andere graven of wanneer er een tweede begraafing aan een graf werd toegevoegd. De meeste heropeningen waren echter op zichzelf staande gebeurtenissen. Men groef een kuil in het graf van de bovenkant van de houten kist tot op de bodem. Als de kist nog intact was, moesten de gravers deze openbreken. Soms werd waarschijnlijk de hele deksel van de kist verwijderd. In andere gevallen werd slechts een gat in de deksel gemaakt. De heropeningskuilen waren vrijwel altijd gericht op de binnenkant van de houten grafkisten, vooral het gebied van de borstkas en het bekken van de overledene. De regio rond de benen en voeten werd minder vaak heropend. De kuilen waren meestal vrij breed in de bovenste vlakken en werden smaller en meer gericht op specifieke delen van het graf naarmate zij verder naar beneden gingen. In enkele grafvelden waren mogelijk kleine verschillen tussen de manier waarop mannen- en vrouwengraven werden heropend, maar deze waren nauwelijks statistisch significant. De waargenomen verschillen kwamen bovendien niet overeen met de traditionele hypothese dat mannengraven meestal in de beenregio werden geopend en vrouwengraven in de hoofd- en borstregio (bijvoorbeeld Stoll 1939: 8; Steuer 1998: 519; Stork 2001: 428; Effros 2006: 199; Bofinger & Przemyslaw 2008: 51). In de meeste gevallen waren heropeningen waarschijnlijk kleinschalige aangelegenheden waarbij slechts één of misschien twee graven tegelijk werden geopend. Slechts in enkele gevallen zijn er aanwijzingen dat meerdere graven tegelijk werden aangepakt. De meeste graven lijken slechts een maal te zijn heropend met een enkele kuil, maar er zijn een paar voorbeelden waar sporen van meerdere kuilen zijn gevonden. Het is vaak onduidelijk of deze dan tegelijk of gespreid over een langere periode werden gegraven. Er waren geen aanwijzingen voor het gebruik van zoek sleuven. In combinatie met het feit dat de gravers in staat waren om specifieke types graven te selecteren, zoals die met mannengrafgraven, doet dit vermoeden dat de graven bovengronds gemar-

keerd waren. De aard van deze markeringen is onduidelijk, aangezien er vrijwel geen sporen van zijn teruggevonden. In veel gevallen kon niet worden vastgesteld of de interventiekuilen na de heropeningen weer werden opgevuld. In sommige grafvelden hadden de kuilen een vrij homogene vulling, wat suggereert dat zij in één keer zijn opgevuld met een enkele lading grond. In enkele kuilen hebben de opgravers echter een gelaagde vulling waargenomen, wat erop wijst dat de kuilen gedurende een langere periode langzaam gevuld zijn geraakt, mogelijk door natuurlijke sedimentatie. Waarschijnlijk waren er dus verschillende naast elkaar bestaande praktijken voor het opvullen van heropende graven. Het opvullen zou gedaan kunnen zijn door de deelnemers zelf, of door anderen op een later moment.

De meeste heropende graven hadden een schijnbaar willekeurig verrommeld uiterlijk, maar enkele vertoonden bewuste manipulaties van specifieke skeletelementen, voornamelijk schedels. Deze graven worden vaak als afwijkend benoemd (Engels: *deviant*) (Thäte 2007: 267-272; Aspöck 2008; Reynolds 2009; Gardela 2013: 109-110, 120-121). Dit afwijkende karakter ontstond waarschijnlijk vaak al tijdens de begrafenis, maar afwijkende aspecten konden dus ook tijdens post-depositionele interventies worden aangebracht. In graf 46 uit Lent-Lentseveld was bijvoorbeeld de schedel van de overledene op het bekken geplaatst. Er waren geen snijsporen op de schedel en de wervels en onderkaak lagen nog *in situ*. Het is daarom aannemelijk dat de schedel is verplaatst nadat het zachte weefsel van het hoofd en de nek was ontbonden. Dit wil zeggen dat men langere tijd na het overlijden toegang moet hebben gehad tot het ontbindende lichaam, bijvoorbeeld door het graf te heropenen. Dit graf bevatte bovendien een schedelbot van een tweede individu. Graf 15 uit Lent bevatte het skelet van een zesjarig kind dat was opgevouwen tot een bundeltje. De schedel van het kind was gescheiden van de rest van het lichaam door een laag klei. Ook hier waren geen aanwijzingen voor een *peri-mortem* ont-hoofding. In graf 39 uit Lent ontbrak de schedel van de overledene volledig. Net zoals bij de

andere graven waren er geen snijsporen op de wervels, waardoor het aannemelijk is dat het graf op een later moment is heropend om de schedel te verwijderen. Vergelijkbare post-depositionele schedelmanipulaties zijn ook waargenomen in vroegmiddeleeuwse graven uit andere delen van Europa (Simmer 1982: 40-41; Aspöck 2011: 307-309, 315-316; Zintl 2012: 354-355; Klevnäs 2013: 76-78). In de Lage Landen zijn zulke gevallen relatief zeldzaam, maar dit zou ook het gevolg kunnen zijn van de slechte bewaarcondities voor botmateriaal in veel grafvelden uit de regio.

Meenemen en achterlaten

Met behulp van een statistische vergelijking tussen de objecten uit heropende en intacte graven was het mogelijk om in te schatten welke objecten waarschijnlijk werden meegenomen uit heropende graven, of juist daaraan werden toegevoegd. Allereerst was het interessant om te zien hoeveel objecten er waren achtergelaten in heropende graven, meestal binnen het bereik van de heropeningskuil waar de gravers ze waarschijnlijk konden zien liggen. In veel grafvelden bevatten de heropende graven zelfs meer objecten van bepaalde categorieën dan de intacte graven. Dit patroon werd ten dele veroorzaakt door het feit dat de graven uit de laatste gebruiksfase van de grafvelden vaak minder grafgiften bevatten én minder vaak werden heropend dan de graven uit eerdere fases. Daar komt bij dat de deelnemers aan heropeningen waarschijnlijk actief graven uitkozen met relatief veel grafgiften en met bepaalde objecttypen. Het is bovendien mogelijk dat de gravers soms objecten toevoegden als zij een graf heropenden. Hoewel alle objecttypen waarschijnlijk wel eens werden meegenomen tijdens interventies, lijken de gravers gericht te hebben gezocht naar zwaarden en saxen, kledingaccessoires uit vrouwengraven – vooral kralen en fibulae – en mogelijk ook verschillende gebruiksvoorwerpen zoals kleine messen en aardewerken potten. Ze lijken meer interesse te hebben gehad voor gevechtswapens, zoals zwaarden en schil-den, dan voor jachtwapens, zoals lansen en pijlen. Riemplaatjes werden vaak achtergela-

ten, maar soms werden ook deze meegenomen, zoals blijkt uit incomplete riemassemblages die in verschillende heropende graven zijn aangetroffen. Heropende graven bevatten veel meer niet-determineerbare fragmenten dan intacte graven. Bovendien ontbraken bij herkenbare objecten uit heropende graven gemiddeld meer scherven. Dit wijst erop dat men vaak objecten brak en fragmenten meenam als graven werden heropend. Deze schade en fragmentatie kan deels per ongeluk zijn ontstaan bij handelingen die nodig waren om het graf te openen. Een aantal objecten vertoonde echter tekenen van opzettelijke beschadigingen, wat een aanwijzing kan zijn dat fragmentatie een betekenisvolle rol speelde bij het heropenen van graven. De ontbrekende fragmenten kunnen eenvoudigweg verspreid zijn geraakt over het grafveldoppervlak, maar het is ook mogelijk dat zij werden meegenomen door de deelnemers.

Botmateriaal

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar welke skeletdelen er mogelijk werden meegenomen uit heropende graven. Dit is een lastig onderwerp omdat botten ook kunnen verdwijnen door natuurlijke decompositie. Klevnäs merkt op dat er in haar onderzoeksgebied geen indicaties zijn dat de gravers gericht specifieke soorten botten hebben meegenomen. Voor graven waar botten ontbreken gaat zij ervan uit dat de gravers simpelweg niet de moeite hebben genomen om de heropeningskuil weer te op vullen met al het materiaal dat zij eruit hadden gehaald (Klevnäs 2013: 52). Zintl (2012: 352-253) doet vergelijkbare uitspraken voor Beieren. Het is spijtig dat de meeste graven uit de Lage Landen zich door de slechte bewaarconditie van botmateriaal niet lenen voor onderzoek naar dit onderwerp. Er zijn echter wel enkele vondsten van menselijk bot uit niet-grafcontexten die hier relevant zijn. Bij nederzettingsofgravingen in Oegstgeest is een groot aantal menselijke botten gevonden in verschillende contexten verspreid over de site, vooral in de vullingen van greppels en geulen. De meerderheid van deze verspreide vondsten waren lange botten en schedelfrag-

menten. De bewoners lijken selectief deze categorieën menselijk bot te hebben verzameld en gedeponeerd in de grond. Het meest opvallende voorbeeld is een kuil waarin zich op de bodem een stervormige formatie bevond van de lange botten van minimaal twee individuen. Naast deze kuil lag een tweede kuil met geselecteerde botfragmenten van ten minste zes individuen. Alle botten waarvan de sekse kon worden bepaald, waren mannelijk. De verspreide botten in deze contexten waren mogelijk afkomstig van heropende graven uit nabijgelegen grafvelden. De vondsten uit de rivier de Maas bij Kessel zijn een ander voorbeeld van vroegmiddeleeuws botmateriaal wat buiten de funeraire context is gedeponeerd. Deze site was in gebruik van de Late IJzertijd tot de Volle Middeleeuwen. Een deel van het gevonden materiaal dateert uit de Merovingische periode. Ook hier was de meerderheid van de onderzochte botten mannelijk. In de Maas bij Roermond is mogelijk een tweede vergelijkbare site aangetroffen. De botten van die site zijn nog niet gedateerd, maar een deel van de gevonden objecten zijn Merovingisch. Zulke rivierdeposities zijn mogelijk ook plaatsen waar objecten en botten uit heropende graven naartoe werden gebracht. De deposities delen enkele markante kenmerken met heropende graven. Het meest opvallend is hun focus op de overblijfselen van mannen. Dit zou een indicatie kunnen zijn dat het materiaal in deze deposities inderdaad afkomstig is uit heropende graven, of dat de deposities en heropeningen ontstonden op basis van gedeelde wereldbeelden en sociale praktijken.

Interpretaties

De oorzaken van en redenen voor het heropenen van graven in de Vroege Middeleeuwen waren waarschijnlijk gevarieerd en complex. Ik heb in deze dissertatie verschillende mogelijkheden verkend, waarbij ik heb gekeken naar de identiteit en motieven van de deelnemers, de identiteit van de overledenen en de bredere socio-culturele context. Alle besproken interpretaties gelden waarschijnlijk voor ten minste een deel van de heropende graven. Verschil-

lende mogelijkheden kunnen naast elkaar hebben bestaan en elkaar hebben overlapt, afhankelijk van de context. De hier genoemde interpretaties zijn gericht op het materiaal uit de Lage Landen, maar waarschijnlijk zijn ze deels ook toepasbaar op heropende graven uit andere delen van Noordwest-Europa, zoals Angelsaksisch Kent en Duits Beieren, aangezien deze in hoge mate vergelijkbaar zijn met die uit het onderzoeksgebied.

De ideeën over de rol van heropeningen in de vroegmiddeleeuwse samenleving variëren sterk. Veel academici zien interventies simpelweg als een manier om de in graven gedeponeerde rijkdommen te verwerven of terug te krijgen. Zij zien zich hierin gesteund door de wetsteksten uit deze periode, waarin zware straffen voor grafroof worden voorgeschreven. Deze interpretatie is echter moeilijk te rijmen met de recente archeologische onderzoeksresultaten, waarin duidelijk ideologische en symbolische aspecten van deze praktijken naar voren komen. Voorbeelden hiervan zijn het selecteren van specifieke graven en grafgraven terwijl andere graven en grafgraven onaangeraakt blijven. Het hoge percentage heropende graven suggereert bovendien dat interventies sociaal geaccepteerd waren en waarschijnlijk werden uitgevoerd door leden van de begravende groep zelf en niet door criminelen of buitenstaanders.

Verschillende onderzoekers zijn van mening dat de chaotische of gewelddadige manier waarop graven werden heropend laat zien dat de gravers geen respect hadden voor de doden. Dit hoeft echter niet het geval te zijn. We niet weten wat men in de Merovingische periode verstond onder een respectvolle behandeling van graven. Gedragingen die op ons als verstorrend of gewelddadig overkomen, kunnen een uitdrukking zijn geweest van zowel respect als disrespect, afhankelijk van de intenties van de aanwezigen en de sociale context (Duncan 2005; Weiss-Krejci 2001: 775-778; Zintl 2012: 388; Gardela 2013: 107-108). Het is echter weldegelijk mogelijk dat interventies soms werden gebruikt als wapen in kleinschalige conflicten tussen grafveldgemeenschappen, zoals bijvoorbeeld door Klevnäs (2013:

83) wordt voorgesteld. Daar staat tegenover dat heropeningen als gemeenschapsrituelen een rol gespeeld kunnen hebben in het bevorderen van sociale cohesie. In dat geval zouden de motivaties voor het heropenen vergelijkbaar kunnen zijn met die, welke tijdens begrafenissen van belang waren. Hier kunnen we denken aan het verlichten van de stress die ontstond door een sterfgeval (Halsall 1995: 253-261), strategieën voor het herinneren en vergeten van de doden (Williams 2003; 2005; 2006) of retorische strategieën van de begravingende groep om centrale normen, ideeën en waarden vorm te geven en om zichzelf en de dode te gunstig te presenteren aan een publiek van buitenstaanders (Theuws 2009). Deze overwegingen kunnen een bijdrage leveren aan het begrip van de lokale variaties in de percentages van heropende graven. Factoren zoals armoede en rijkdom, sociale stress, plaatselijke tradities en de daadkracht en keuzes van de gemeenschap kunnen allemaal hebben bijgedragen aan het vaker of juist minder vaak voorkomen van post-depositionele interventies. Het heropenen van graven bood de mogelijkheid om nogmaals samen te komen bij het graf, de inhoud te beschouwen, herinneringen op te halen, nieuwe herinneringen te maken en memorabilia of relieken te verzamelen.

Voorouders

Eén van de interpretaties die ik in detail heb verkend is de mogelijkheid dat het heropenen van vroegmiddeleeuwse graven een vorm van voorouder-reliëkencultus was, lijkend op de verering van heiligenreliëken die in dezelfde periode opkwam (Van Haperen 2010). Dit interpretatieve scenario gaat ervan uit dat interventies werden uitgevoerd door mensen uit de begravingende groep zelf, mogelijk de directe familie van de overledene. In dat geval speelden heropeningen een belangrijke rol in het sociale leven van de gemeenschap en in de relatie die mensen hadden met hun voorouders. Dit betekent niet dat het heropenen van graven in rurale grafvelden een soort ongeautoriseerde heiligentranslatie was, maar wel dat beide typen praktijken mogelijk ontstaan zijn uit gemeenschappelijke wereldbeelden en soci-

aal-culturele waarden. Wellicht hadden ze ook vergelijkbare karakteristieken, zoals de praktische manier waarop ze werden uitgevoerd en hun socio-religieuze rol als medium voor het onderhouden van contact tussen de levenden en de doden. Net als heiligenreliëken, bereikten de overblijfselen die uit Merovingische graven werden meegenomen een groter publiek en vergaarden zij meer prestige doordat zij over meerdere plaatsen konden worden verdeeld. Het bewijs voor het geloof in voorouders is voor vroegmiddeleeuws Noordwest-Europa weliswaar schaars, maar zeker niet afwezig. Uit het verslag van de bekering van koning Radbod in de *Vita Wulframni*, de *Beowulf* en vele andere bronnen over de voorchristelijke religies in vroegmiddeleeuws Engeland en Scandinavië kan worden afgeleid dat mensen in Noordwest-Europa grote waarde hechtten aan hun voorouders en geloofden dat deze macht hadden over de levenden. In verschillende bronnen ligt de nadruk vooral op de afstamming via vaders. Als mannen inderdaad beschouwd werden als belangrijkere voorouders dan vrouwen, zou dit kunnen verklaren waarom graven met typische mannengrafgiftten vaker werden heropend dan graven met vrouwenobjecten of neutrale grafgiftten, en waarom de botten van mannen de meerderheid vormen in de deposities in het onderzoeksgebied. Het lage percentage heropende kindergraven past ook in het idee dat interventies zich vooral richtten op de graven van mensen met een sociale status of levensgeschiedenis die hen geschikt maakte om machtige voorouders te worden. Het feit dat de gravers zich voornamelijk richtten op graven met genderspecifieke grafgiftten, en bij voorkeur objecten meenamen die sterk geassocieerd waren met mannen en vrouwen laat ook zien dat gender een belangrijk aspect was in de keuze om specifieke graven te openen. Klevnäs (2013: 83; 2015: 168) heeft een ander perspectief op de functie van heropende graven in relatie tot de voorouders. Zij is van mening dat graven in haar onderzoeksgebied werden geopend door vijanden van de familie van de overledene die erop uit waren om de doden objecten met een belangrijke symboliek

te ontnemen. Dit zou een manier geweest zijn om wraak te nemen op de begravende groep en schade toe te brengen aan de sociale status en politieke macht van de familie van de overledene. Ik denk dat het zeker mogelijk is dat graven soms werden heropend met vijandige intenties, maar het grote aantal heropende graven in de Lage Landen maakt het onwaarschijnlijk dat alle graven hier op deze manier werden heropend. De interpretatie van Klevnäs is beter toepasbaar op Kent, waar post-depositionele interventies zeldzamer waren. Gezien de uiterlijke overeenkomsten tussen de heropende graven in Kent en andere delen van Noordwest-Europa lijkt het echter aannemelijk dat deze voortkwamen uit vergelijkbare motivaties. Het is desalniettemin mogelijk dat vijandige en niet-vijandige interventies op vergelijkbare manieren werden uitgevoerd, wat zou betekenen dat er ook de dataset uit de Lage Landen een verborgen percentage graven bevat dat in vijandige omstandigheden werd heropend.

Grafgiftten

Wanneer een graf werd heropend werd een groot deel van de inhoud meestal achtergelaten of zelfs bewust teruggelegd in de kuil wanneer deze weer werd opgevuld. Dit laat zien dat het verkrijgen van objecten of grondstoffen meestal niet het primaire doel was. Het idee dat de gravers gericht op zoek waren naar kostbare metalen en edelstenen wordt ook tegengesproken door het feit dat zij de voorkeur gaven aan mannengraven boven vrouwengraven, terwijl de laatste meestal meer sieraden bevatten. De deelnemers namen een specifieke selectie van objecten mee – mogelijk zowel artefacten als botten – die later bij verschillende activiteiten konden worden ingezet. De bestemming van deze meegenomen objecten verdient bijzondere aandacht. Zij werden mogelijk in hun originele vorm gebruikt, maar konden ook worden omgevormd tot nieuwe objecten. In hun oorspronkelijke staat zouden ze dienst gedaan kunnen hebben als relieken in de traditionele zin van het woord, en worden vereerd als onderdeel van een vooroudercultus. Als graven werden heropend in een

vijandige context konden de meegenomen objecten dienen als trofeeën. Naast deze puur symbolische functies kunnen de objecten ook op meer praktische manieren zijn gebruikt. Dit is het meest vanzelfsprekend voor artefacten van edelmetaal, glas en aardewerk die nadat ze waren schoongemaakt en opgeknapt gewoon weer bruikbaar waren. Ze ontleenden dan mogelijk wel een bijzondere betekenis aan hun herkomst uit het graf, waardoor ze vooral geschikt waren voor ceremonieel gebruik. Als de objecten echter werden gerecycled, waren zij mogelijk niet meer herkenbaar als voormalige grafgiftten en konden zij op andere manieren worden gebruikt. Vooral metalen objecten leenden zich hiervoor omdat ze uit elkaar konden worden gehaald of geheel konden worden omgesmolten. Ook zulke handelingen hoeven echter niet noodzakelijkerwijs de herinnering aan hun herkomst te hebben uitgewist. De nieuwgemaakte objecten konden delen in de symboliek en kracht van de voormalige grafgiftten. Vroegmiddeleeuwse mensen lijken bewust gebruik te hebben gemaakt van hun materiële cultuur om specifieke herinneringen aan het echte of ingebeelde verleden op te roepen en te versterken. Op deze manier verbeeldde zij zichzelf als legitieme erfgenamen van dit verleden om bijvoorbeeld claims van macht te versterken. Voormalige grafgiftten waren hiervoor waarschijnlijk bij uitstek geschikt, bijvoorbeeld omdat hun vorm en decoratie deed denken aan specifieke mythes, of omdat men zich herinnerde hoe zij tussen en binnen verschillende gemeenschappen hadden gecirculeerd.

Angst voor de doden

Vroegmiddeleeuwse ideeën over de dood en het hiernamaals omvatten waarschijnlijk niet alleen positieve machtige doden, zoals heiligen en voorouders, maar ook kwaadaardige doden tegen wie maatregelen moesten worden getroffen om de levenden te beschermen. De angst voor terugkerende doden wordt geassocieerd met atypische graven die afwijken van de lokale of regionale norm. In de Lage Landen zijn helaas weinig graven waarvan het botmateriaal zo goed bewaard is dat we deze graven kunnen

herkennen. Toch zijn er enkele gevallen bekend zoals de graven met schedelmanipulaties uit Lent-Lentseveld, welke in verband kunnen worden gebracht met necrofobie, met name de angst voor terugkerende levende doden. Het is interessant dat deze graven waarschijnlijk pas hun atypische uiterlijk verkregen toen zij werden heropend, en niet al tijdens de begrafenis. Manipulaties van het skelet die werden uitgevoerd tijdens post-depositionele interventies komen goed overeen met historische bronnen waarin maatregelen tegen terugkerende doden worden beschreven. Zulke maatregelen konden in Noordwest-Europa de vorm krijgen van onder andere onthoofding en amputatie van ledematen, het plaatsen van stenen op het lichaam, begraven in buikligging en het vastbinden van lichaamsdelen (Lecouteux 1987: 31-35, 180-181; Blair 2009: 546; Reynolds 2009: 61-95; Gardela 2013: 112; Klevnäs 2016a: 194-197). Het is aannemelijk dat de angst voor de doden een belangrijke rol speelde in de vroegmiddeleeuwse interactie met graven. Praktijken die werden uitgevoerd tijdens begravenissen en heropeningen waren er waarschijnlijk op gericht om de gepercipieerde risico's in te perken en te beheersen. De zogenoemde atypische graven zijn waarschijnlijk de extreme uitersten van een spectrum van praktijken die de levenden tegen de doden moesten beschermen.

Aanbevelingen

Hoewel er veel onzekerheden en discussies zijn over de juiste interpretatie, is het duidelijk dat het heropenen van vroegmiddeleeuwse graven in de Lage Landen en andere delen van Noordwest-Europa een belangrijke rol speelde in de omgang met de doden. Deze graven verdienen daarom extra aandacht, zowel door het vergroten van de dataset als het meer in detail bestuderen van de bestaande gegevens. Dat kan echter alleen met medewerking van opgravers, restauratoren en uitwerkers die vondsten bewerken en toegankelijk maken voor andere archeologen. Het idee dat 'verstoorde' graven minder interessant en waardevol zijn voor onderzoek heeft er vaak toe ge-

leid dat deze graven niet goed werden gedocumenteerd en gepubliceerd. In sommige gevallen is zelfs geprobeerd de verstoring te verbergen, bijvoorbeeld in het geval van restauratoren die gebroken objecten uiterlijk 'als nieuw' maken door breuken dicht te smeren en ontbrekende delen aan te vullen met hars. Ik wil daarom enkele aanbevelingen doen voor het opgraven en uitwerken van grafvelden. Voor opgravers is het van belang dat zij aandacht besteden aan de informatie die besloten ligt in de vulling van graven. Als een heropening pas ontdekt wordt wanneer de bodem van het graf is bereikt – of erger nog, tijdens het uitwerken na de opgraving – gaat er veel belangrijke informatie verloren. De vulling van graven kan sporen bevatten van heropeningskuilen, en er kunnen ook objecten en fragmenten van grafgiften doorheen zijn gemengd. De vulling moet daarom zorgvuldig worden opgegraven en nauwkeurig gedocumenteerd. Het is aan te bevelen om zo veel mogelijk verschillende vlakken te tekenen en te fotograferen en van iedere vondst in de vulling de exacte hoogte, locatie en oriëntatie te documenteren, ook van botten, stenen en aardewerkfragmenten. Heropeningskuilen en details van de grafconstructie zijn vaak beter zichtbaar in verticale coupes dan in het horizontale vlak. Vooral voor diepe graven kan het daarom de moeite waard zijn om zowel vlakken als profielen te tekenen en fotograferen. Dit kan op verschillende manieren worden gedaan, bijvoorbeeld door eerst de helft van een graf in vlakken op te graven zodat het profiel van de andere helft kan worden gedocumenteerd, of door smalle profielwandjes te laten staan tussen opgegraven segmenten. Zelfs als het niet mogelijk is om in het veld profielen te documenteren kan het heel inzichtelijk zijn om tijdens de uitwerking driedimensionale reconstructies van de graven te maken. Voor sites waar botmateriaal bewaard is gebleven, is het van groot belang om een ervaren fysisch antropoloog op de opgraving te hebben. Deze kan waarnemingen doen met betrekking tot de ligging van het skelet die unieke informatie verschaffen over de staat van het graf en het ontbindende lichaam tijdens post-

depositionele interventies die andere archeologen zouden ontgaan (Noterman 2016: 162-163). Tot slot is het belangrijk om aandacht te besteden aan tekenen van peri- en post-depositionele praktijken op het grafveld die niet direct aan graven verbonden zijn, zoals paalkuilen van gebouwen en kuilen met resten van feestmaaltijden.

Restauratoren kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan de studie van heropende graven door de gefragmenteerde staat van objecten te respecteren. Het breken van objecten kan een belangrijke ceremoniële handeling zijn. De bestudering hiervan is onmogelijk als breuken en ontbrekende delen bij de restauratie zijn verborgen. Zowel in museumopstellingen als in publicatiefoto's is het vaak onmogelijk om vast te stellen of de getoonde objecten oorspronkelijk gebroken of compleet waren. Zelfs wanneer onderzoekers in de gelegenheid zijn om gerestaureerde objecten vast te houden, is het vaak moeilijk te zien welke delen van het object echt zijn, en waar er vulmiddel is gebruikt. Gebroken en incomplete objecten vertellen hun eigen fascinerende verhalen, waardoor het de moeite waard is om ze in hun gefragmenteerde staat te bewaren, of ten minste alleen zichtbare restauraties uit te voeren. Daarnaast wil ik ook pleiten tegen het verwijderen van residuen en corrosielagen. Deze bevatten vaak overblijfselen van textiel, hout, insecten en andere organische materie die minstens net zo waardevol zijn voor onderzoekers als de objecten zelf.

Ook voor archeologen die oude en nieuwe grafvelddata uitwerken en publiceren is een belangrijke taak weggelegd. Zij zijn degenen die opgravingsgegevens beschikbaar maken voor andere onderzoekers. Vakkundig opgegraven en gerestaureerde vondsten kunnen

nog steeds onbruikbaar zijn als zij niet goed zijn gepubliceerd. Indien beschikbaar, zouden van alle graven tekeningen moeten worden getoond in de publicatie, zowel van de heropende zowel als de intacte. Als er sporen van de heropeningskuil zijn waargenomen, moeten deze worden opgenomen in de te publiceren graftekeningen. Wanneer graven verspreide fragmenten van gebroken objecten bevatten moet worden aangegeven waar deze zich in het graf bevonden. Als er profieltekeningen of driedimensionale reconstructies van het graf zijn gemaakt moeten ook deze worden opgenomen in de publicatie. Tot slot is het van belang dat de hoogtes waarop botten en objecten zijn gevonden in het graf in de publicatie worden vermeld. Dit is essentiële informatie voor het reconstrueren en dateren van post-depositionele interventies. Als de graven skeletmateriaal bevatten, is het van belang dat dit door een fysisch antropoloog wordt onderzocht en dat ook hiervan de resultaten volledig worden gepubliceerd, inclusief informatie over de aan- en afwezigheid van bepaalde skeletdelen en de positionering van de botten in het graf. Voor grafgiften is het nuttig om aan te geven of zij heel en compleet waren, en zo niet, of en welk deel van de fragmenten ontbrak. Als het aardewerk en glas op de tekeningen in de catalogus voor typologische doeleinden als 'archeologisch compleet' staat afgebeeld, is het van belang om daarnaast foto's met het ware uiterlijk van de objecten te plaatsen en dit ook in de beschrijving van de objecten te noemen. Fragmentatie en verstoring zijn interessante historische processen en verdienen daarom net zo veel zorg en aandacht als intacte vondsten.